

Kopczyński, Michał

„Suurten kuolovuosien (1696-1697) väestönmenetys Suomessa”, Seppo Muroma, Helsinki 1991 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 85/1-2, 173-175

1994

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

Seppo M u r o m a, *Suurten kuolovuosien (1696-1697) väestönnenetys Suomessa*, Historiallisia Tutkimuksia 161, Helsinki 1991, s. 307.

Straty ludnościowe spowodowane klęską głodu w latach 1695-1696 były już kilkakrotnie omawiane w historiografii fińskiej¹. Wielki głód 1696-1697 zaliczyć należy do najstraszniejszych klęsk demograficznych w dziejach Europy. Jego następstwa porównywano nawet z Czarną Śmiercią. Dał się on we znaki nie tylko Finlandii, ale i Szwecji oraz jej nadbałtyckim prowincjom². Bezpośrednią przyczyną klęski stały się fluktuacje klimatyczne: późna i zimna wiosna 1696, deszczowe chłodne lato oraz atak mrozu w sierpniu. W efekcie zbiory w latach 1696 i 1697 wynosiły około 30% poziomu z lat 1688-1692 (dane dla Ostrobotni). Trzeba jednak zaznaczyć, że w niektórych prowincjach fluktuacje zarysowały się już wcześniej, bo w roku 1693. W samej Ostrobotni zaś najniższe zbiory odnotowano w roku 1695, zaledwie 23% poziomu z lat 1688-1692. Na Wyspach Alandzkich natomiast załamanie miało miejsce w roku 1696 (40% poziomu z 1690 r.), podczas gdy w rok potem zbiory wyniosły 60% w stosunku do roku 1690.

Seppo M u r o m a był w tej szczęśliwej sytuacji, że dysponował znacznym zasobem źródeł pozwalających na bezpośrednie bądź szacunkowe określenie strat ludnościowych w poszczególnych prowincjach kraju. Najważniejszymi z nich są księgi parafialne, które jednak zachowały się tylko (lub aż) dla 91 z 298 parafii (30,5%) z terenu Finlandii (bez prowincji Kexholm, nie objętej badaniami). Testem pełności zachowanych metryk były wymieniane tam liczby zmarłych żebraków. Rejestry nie wymieniające ich bądź podające liczby znacznie poniżej średniej zostały zdyskwalifikowane jako niepełne. Braki uzupełniał autor na podstawie zachowanych dla części kraju sprawozdań władz lokalnych (Uusimaa, Tawastia, Ostrobotnia). Część braków (diecezja Åbo) uzupełniono w oparciu o raporty o zgonach zgromadzone w archiwum diecezjalnym w Åbo (Turku) i opublikowane w roku 1793 na łamach „Åbo Tidningar”³. Konfrontacja z zachowanymi księgami wykazała tylko nieznaczne różnice między oryginałem a zsumowanymi danymi podanymi w „Åbo Tidningar”. Dzięki temu autor uznał za możliwe przyjęcie opublikowanych w 1793 r. danych za wiarygodne w odniesieniu do parafii, dla których nie zachowały się ani księgi metrykalne ani sprawozdania władz. Warto tu zaznaczyć, iż badający przed laty straty ludnościowe w Tawastii i Uusimaa Eino J u t i k k a l a zdyskwalifikował dane z „Åbo Tidningar” jako mocno zawyżone⁴. Konfrontacja z zachowanymi sprawozdaniami z Ostrobotni nie potwierdziła jednak jego wniosku.

Wobec niemal zupełnego braku danych dla prowincji Savo i Karelii ocena strat ludnościowych musiała zostać oparta na rejestrach podatku pogrównego (*mantal*) obficie zachowanych dla całego prawie terenu kraju⁵. Pogrównym obciążona była cała ludność kraju powyżej 15 roku życia.

¹ M.in. E. J u t i k k a l a, *The Great Finnish Famine in 1696-1697*, „Scandinavian Economic History Review”, T. III, 1955.

² Zob. O. L i i v, *Suur näljaeeg Eestis 1696-1697*, Tartu 1938. Straty ludnościowe w Estonii i Inflantach sięgnęły 20% ludności. Kilka lat złych zbiorów odnotowano w tym okresie w Szkocji. Skutki fluktuacji odczuwalne były także w Rzeczypospolitej. S. N a m a c z y Ń s k a, *Kronika klęsk elementarnych w Polsce i krajach sąsiednich w latach 1648-1696*, Łwów 1937, s. 115nn, szczególnie poz. 589a. Nieco wcześniejsze francuskie kryzysy lat 1693-1694 były przedmiotem licznych badań.

³ Oryginały raportów zostały zniszczone w czasie pożaru Åbo w 1827 r.

⁴ E. J u t i k k a l a, *The Great Finnish Famine*, s. 49-50.

⁵ Ich przydatność w badaniach demograficznych była już dyskutowana; ocena optymistyczna E. J u t i k k a l i, *Can the Population of Finland, in the 17th Century Be Calculated?*, „Scandinavian Economic History Review” T. V, 1957, bardziej pesymistyczne oceny E. H e c k s c h e r, *En matare på svenska folkets välfärdsutveckling* [w:] tenże, *Ekonomisk-historiska studier*, Stockholm 1936 oraz G. H a n n e r b e r g, *Mantalskriven befolkning och total befolkning*, „Gothia” T. V, 1949.

Już jednak Heckscher zwrócił uwagę, że rejestry te nie w pełni odzwierciedlają rozwój zaludnienia. Przyrosty i spadki liczby ludności występujące z roku na rok sugerują, że sporządzający rejestry duchowni pomijali znaczną część populacji uznanej za nie będącą w stanie poddać obciążeniu. Skłoniło to Heckschera do wykorzystania tego źródła jedynie w charakterze barometru standardu życia społeczeństwa. W tej sytuacji bezpośrednie porównanie danych przed i po głodzie nie jest możliwe bowiem nie wiadomo, jaki odsetek ludności pozostał poza rejestracją. Autor musiał więc wyprowadzić szacowaną liczbę zgonów z danych o liczbie pełnorolnych chłopów przed i po głodzie, konfrontując uzyskane wyniki z informacjami z kilku parafii posiadających zachowane metryki oraz z analogicznymi materiałami z zachodniej Finlandii.

Ustalenie liczby zmarłych okazało się stosunkowo najprostszym zadaniem. Znacznie większe trudności sprawiło oszacowanie liczby ludności kraju bezpośrednio przed lub po klęsce. W odniesieniu do zachodniej Finlandii autor oparł się na danych ustalonych przez Jutikkalę i Risto Valpasa⁶. Natomiast w przypadku wschodniej Finlandii i Wysp Alandzkich musiał uciec się do przyjęcia założenia, że współczynnik urodzeń w latach 1691-1695 był analogiczny jak w połowie XVIII wieku (40-45 promili). W Karelii i Savo posłużył się metodą analogiczną. W ten sposób ustalił, że ludność Finlandii w roku 1695 liczyła 425 300 osób. W pięcioleciu poprzedzającym głód ludność wzrastała średnio o około 1% rocznie. Spadek ludności średnio o 0,5% rocznie zarysował się natomiast w tych latach w Finlandii Właściwej.

Określenie strat ludnościowych w poszczególnych prowincjach wymagało jeszcze dodatkowo oszacowania migracji między prowincjami i liczby zmarłych poza granicami macierzystych prowincji. Podstawą do tych obliczeń stały się — niestety nieliczne — informacje o pochodzeniu zmarłych żebraków. Oparte na tych danych szacunki prowadzą do wniosku, że blisko 2% ludności (8 200) w okresie głodu chwyciło żebraczy kij i w poszukiwaniu żywności opuściło prowincje zamieszkania. Do tego dodać należy co najmniej dalszych 2,5 tysiąca osób, które opuściły kraj udając się przede wszystkim do szwedzkich prowincji na wschodnim i południowym wybrzeżu Bałtyku. W drogę wyruszali także pełnorolni chłopci. W niektórych częściach Karelii dotyczyło to około 2% wszystkich gospodarzy. Brak oczywiście podstaw do określenia liczby migrantów w skali prowincji, ale można przypuszczać, że była ona kilkakrotnie wyższa.

Dominujący kierunek migracji prowadził z mocno już od 1696 r. dotkniętej klęską północy na południe oraz ku centrum kraju. Sezonowość zgonów w poszczególnych prowincjach wskazuje, że wędrujący na południe żebracy nieśli ze sobą choroby zakaźne. Szczyt zgonów w prowincji Satakunta przypadł na kwiecień 1697, w położonej bardziej na południe Finlandii Właściwej na maj, podczas gdy w prowincji Uusimaa dopiero na czerwiec.

W pierwszym roku głodu śmiertelność w północnej Ostrobotni i Savo sięgała 10 do 15%, w Tawastii 5, Karelii 6-7. Jednocześnie jednak na południu liczba ludności nie zmniejszyła się. W rok potem współczynnik zgonów podskoczył do 30% w prowincjach dotkniętych wysoką śmiertelnością w 1696. W Finlandii Właściwej wyniósł 18%, a 10% na Wyspach Alandzkich. W skali kraju w latach wielkiego głodu zmarło ponad 138 tysięcy osób. Po odjęciu urodzeń. Liczbę zmarłych autor ocenia na 117 tysięcy, czyli 27% całej ludności. Jest to rezultat zbliżony do oszacowań Jutikkali⁸. Najbardziej spustoszone zostały północno-wschodnie regiony kraju (północna i północno-wschodnia Ostrobotnia, Karelia), gdzie straty sięgały 30% ludności, a na niektórych obszarach nawet i ponad 40%. Najmniejsze straty poniosła południowa Finlandia: 22% Uusimaa, 16%

⁶ E. Jutikkala, *Die Bevölkerung Finnlands in den Jahren 1721-1749*, Helsinki 1945; R. Valpas, *Länsi-Suomen väestöolot suurista kuolovuosista Uudenkaupungin rauhaan (1698-1721)*, Helsinki 1965 (praca niepublikowana).

⁷ Migracje w czasie głodu 1867-1868 dotyczyły co najmniej 5% całej ludności kraju, a w niektórych okolicach ponad 20%.

⁸ 24% w skali kraju, ale z możliwością podwyższenia do około 30%, E. Jutikkala, *The Great Finnish Famine*, s. 53, E. Jutikkala, K. Pirinen, *A History of Finland*, Espoo 1979, s. 108.

Finlandia Właściwa, 8% Wyspy Alandzkie. Mniejsze natężenie śmiertelności zaobserwować można w rejonach nadmorskich oraz w miastach, gdzie łatwiej było o alternatywne źródła pożywienia (ryby).

Analiza śmiertelności według płci i wieku wskazuje, że większa umieralność dotyczyła mężczyzn (51% ogółu zmarłych w roku 1697, ale w pierwszej połowie roku stanowili oni 54%). Umieralność według wieku w okresie głodu wykazuje znaczne różnice w stosunku do normalnej. W latach 1690-1695 zgony dzieci w pierwszym roku życia stanowiły, wedle szacunków autora, 27,7%, w wieku 0-5 lat 44,6%, a zgony osób w wieku powyżej 60 lat 25,6% ogółu zgonów. W pierwszym roku głodu proporcje te wynosiły odpowiednio 24,4, 51,1 oraz 16,9%. W roku 1697 zaś w pierwszym roku życia zmarło zaledwie 5,8% dzieci, w wieku 0-5 lat 19,8, a powyżej 60 lat 16,8⁹. O ile więc w pierwszym roku głodu proporcje zmarłych wskazywały na podwyższoną umieralność dzieci i nieznacznie tylko podwyższone zgony osób w wieku 15-59 lat, o tyle w roku 1697 widoczny jest gwałtowny wzrost zgonów osób w wieku produkcyjnym. Składa się nań także katastrofalny, często dochodzący do 60% spadek urodzeń.

Wielki głód był największym z serii podobnych klęsk, które zdarzały się w Finlandii aż po rok 1868. Trzeba przy tym zaznaczyć, że dantejskie sceny z lat 1696-1697 rozgrywały się przy całkowitej niemal bezczynności władz.

Michał Kopczyński

Just A Sack of Potatoes? Crisis Experiences in European Societies, Past and Present, Wyd. Antti Häkkinen, „Suomen Historiallinen Seura, Studia Historica” 44, Helsinki 1992, s. 240.

Omawiany tom jest pokłosiem konferencji „From Individuals to Systems in Society” zorganizowanej w 1988 roku w Helsinkach. Przedmiotem rozważań referentów były kryzysy i strategie przetrwania w dawnych i współczesnych społeczeństwach europejskich. W skład tomu weszło dziewięć spośród ogłoszonych w czasie konferencji referatów. Cechą je łączącą jest skoncentrowanie uwagi autorów na strategiach przetrwania i konsekwencjach społecznych kryzysów. W cieniu pozostawiono efekty demograficzne. Omawiano za to takie sprawy jak skuteczność pomocy dla ludności dotkniętej klęską elementarną, krótkoterminowe migracje, formy protestu w okresie klęsk i ich następstwa dla systemów społeczno-politycznych.

Referaty rozmieszczono w tomie chronologicznie, dzieląc omawiane kryzysy na dawne (do końca XIX wieku) i współczesne. Wśród tych pierwszych uwzględniono wielki głód w Irlandii 1846-1851 (Cormac O'Grada), głód w Finlandii (Kari Pitkänen, Antti Häkkinen) i w północnej Szwecji (Ingvar Svaberg i Marie C. Nelson) w 1867-1868 roku. Część

⁹ Dane o śmiertelności w pierwszym roku życia traktować należy bardzo ostrożnie. We wschodniej Finlandii w latach 1690-1695 stanowią one zaledwie 14,1% zgonów, podczas gdy w zachodniej aż 29,1. Zgony w wieku 1-4 lat stanowią odpowiednio 26,9 i 15,9%. Analogiczne proporcje utrzymują się i w okresie głodu, z mniejszym jednak natężeniem w roku 1697. Mamy tu do czynienia z ewidentnym błędem systemowym przy odnotowywaniu wieku zmarłych dzieci. Niewykluczone też, że w zachowanych materiałach ze wschodniej Finlandii rejestracja zgonów dziecięcych pozostawia wiele do życzenia. O mankamentach rejestracji fińskiej w XVIII i XIX w. zob. K. Pitkänen, *The Reliability of the Registration of Births and Deaths in Finland*, „Scandinavian Economic History Review”, T. XXV, 1977.